

ИЗБЕГЛИЧКА ЈУГОСЛОВЕНСКА КРАЉЕВСКА ВЛАДА И СРПСКО НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ

У науци још није довољно проучено питање о томе шта је одлучујуће утицало на опредељење српских грађанских и комунистичких политичара за Југославију, па и данас водећих српских политичара на тешко растајање од Југославије. Све што је до сада урађено било је парцијално, тако да српска нација до данас нема целовити поглед на српско национално питање. Бојим се такође да смо у решавању тог питања кренули без довољно знања и солидне припремљености.

Српско национално питање решава се два века. Стицајем историјских околности или вештином својих вођа, српски народ је готово два века ишао узлазном линијом. Његова држава се ширила и јачала да би коначно 1918. цео српски народ био обухваћен у једној држави. Са данашње дистанце многи научници, међу њима и историчари, сматрају да је улазак у Југославију недовољно претходно конституисаног српског народа у посебној држави био фатална грешка, чије горке плодове сада жање српски народ. Тешко је предвидети како би се развијало српско национално питање да су најпре омеђени српски национални интереси и да се релативно мала Србија са великим амбицијама да се појави на светској позорници као наследница Душановог Царства није расплинула и изгубила у великој Југославији. У 20. веку српско национално питање решавало се три пута: два пута у оквиру Југославије, па и трећи пут се нагиње том решењу, ма колика била та Југославија и макар формално носила то име.

Пропаст социјализма и разбијање Југославије изазвали су последњих година мноштво критика авнојевског решења уређења Југославије и понашања српских комуниста којима је пребацивано да се нису довољно борили за српске националне интересе, као што су то чинили хрватски и словеначки комунисти. Има доста истине у констатацији да српски комунисти нису играли водећу улогу у КПЈ. Међутим, треба истаћи да КПЈ као целина није успела да реши национално питање у Југославији, а који је народ у том погледу био више оштећен истраживања тек треба да покажу. Чињеница је да је српски народ од свих југословенских народа највише инклинирао југословенству, вероватно из уверења да у целини може бити обухваћен само у Југославији.

Ако прихватимо оцену да су српски комунисти занемаривали српско национално питање, не може се рећи ни за српске грађанске политичаре да су се довољно енергично залагали за српске националне интересе. Водећи рачуна о постојећим односима између југословенских народа и о

последикама одвајања, они су такође били за југословенско решење српског националног питања. Узели смо за пример понашање српских грађанских политичара у југословенској избегличкој влади према српском националном питању.

Избегличка Југословенска краљевска влада представљала је групу југословенских политичара, који су избегли из земље током априлског рата 1941. и који су се борили за шачицу власти, како је волео да каже Черчил. Међутим, као легитимна та влада имала је одређену тежину у међународним односима. Ипак, она није дефинисала јединствени став о будућем уређењу Југославије. Сталне међусобне свађе и гложења онемогућиле су да се заузме заједнички став о питању обнове и уређења Југославије. Свако од тих грађанских националних представника Срба, Хрвата и Словенаца у влади, имао је своје концепције око преуређења Југославије, а посебно о решавању српског, хрватског и словеначког националног питања у оквирима Југославије или ван ње. Пошто су савезници инсистирали на обнови Југославије, у влади се углавном расправљало како уредити Југославију и при том је на површину избијало српско национално питање.

Уочи Другог светског рата, споразумом Цветковић–Мачек о Хрватској бановини, отворен је процес преуређења Југославије у федерацију. Тај чин представљао је и отварање српског националног питања. Српски грађански политичари се нису слагали са начином на који је принц Павле основао Хрватску бановину. Они су на неки начин били затечени отварањем процеса федерализације Југославије, али се ипак у потпуности усвајао концепт од три националне јединице у оквиру Југославије. Док се за Словенију знало које ће територије обухватати, донекле и за Бановину Хрватску, спорно је било питање треће – српске јединице у федерацији. Код српских грађанских политичара преовлађивало је мишљење да би она требало да обухвати све остале територије ван Дравске и Хрватске бановине. Било је мишљења да би Вардарска Македонија могла бити посебна јединица, док се за Босну и Херцеговину то није тражило, пошто је њен добар део припао Бановини Хрватској. До почетка рата се ништа није конкретно урадило на стварању српске јединице. Услед избијања Другог светског рата заустављен је процес федерализације Југославије.

Непосредно после завршетка априлског рата у року од три месеца, велике силе антифашистичке коалиције Совјетски Савез, Велика Британија и САД су одлучиле да обнове Југославију без прејудуцирања унутрашњег уређења, што је погодовало унутрашњим политичким снагама које су касније деловале у складу са глобалном политиком савезника.

После разбијања Краљевине Југославије у априлу 1941, заоштрено је српско национално питање унутар земље, нарочито на подручју Независне Државе Хрватске, а и у Југословенској краљевској влади после пристизања извештаја о геноциду над Србима у НДХ. По изласку из земље, Југословенска краљевска влада почетком маја у Јерусалиму издала је декларацију о политичком програму и ратним циљевима, у којој је

осуђено стварање НДХ као „туђинске колоније најгоре врсте“, а споразум Цветковић–Мачек означен као „један од темеља државне политике“. То је остала једина политичка декларација о којој су се сложили представници грађанских странака Срба, Хрвата и Словенаца у избеглиштву.

Убрзо потом, после преласка у Лондон, долази до поделе владе на националне фронтове, нарочито после геноцида усташа над српским народом у НДХ. Док су словеначки и хрватски представници у влади били јединствени када су у питању били њихови национални интереси, српски грађански политичари сврставали су се по својим страначким опредељењима. У југословенској држави, представници Срба су видели реализовање своје државне идеје, док је за већину Хрвата споразум о бановини значио почетак остварења њихових националних тежњи.

Када су стигле вести о усташком геноциду над Србима потпуно су се нарушили односи између Срба и Хрвата, чланова владе. Српски представници нису могли разумом да обуздају осећања, а хрватски да на време кажу реч покајања за злочин који је починио део њиховог народа. Напротив, како је писао Грол, „и једни и други повећавали смо зло, појачавајући ми нашу, Хрвати своју ноту и размицање два гледишта ишло је све даље и наше међусобно поверење је било све слабије“. Те свађе и злочини усташа поколебали су и председника САД Рузвелта који је посумњао у могућност даљег заједничког живота Срба и Хрвата у истој држави. У том тренутку тешке завађености хрватских и српских грађанских представника у влади, када српско-хрватски односи почињу да се интернационализују, Грол у свом дневнику поставља питање које је и данас актуелно: „Ко ће гарантовати Србима који би остали у таквој једној тоталитарној Хрватској да их неће опет убијати и расељавати једна хрватска партија?“

Југословенска краљевска влада сматрала се позваном да брани интегритет Краљевине Југославије и своју легитимност, али међу њеним члановима није било сагласности о кључним проблемима у Југославији. То се пре свега односило на међунационалне односе, а нарочито српско-хрватске односе који су дубоко задирали у њену будућност. Према сведочењу Срба чланова владе, чланови владе из Хрватске и Словеније заступали су мишљење да је Југославија ратом разбијена и да се сада налазе на пустој пољани где треба да већају о оснивању државе. Српска страна је то сматрала одсуством државотворног духа код Хрвата и Словенаца, јер су они своје планове увек зидали на рушењу државе, Аустроугарске или Југославије, што је за њих био „синоним националне борбе“. Вођа Хрвата у југословенској влади Крњевић избегавао је да употребљава реч Југославија и износио је идеју о стварању федералне јужнословенске селачке државе, а и један број српских министара колебао се у погледу могућности опстанка Југославије. Појавио се и ед мемоар хрватског представника Рудолфа Бићанића још 1941, у коме је ослањајући се на споразум Цветковић–Мачек из 1939. предлагао да Хрватска као јединица уђе у ширу заједницу средње Европе, која се пројектовала од Пољске до Грчке.

У погледу преуређења Југославије, у влади су најпре предлагане три јединице, а потом је узимана у обзир и четврта, Бугарска. Крњевић је покушавао да води неке разговоре о уласку Хрватске и Словеније у средњу Европу, али га је председник Чехословачке Бенеш опоменуо да Велика Британија жели да остане Југославија као целина. Комбинација са разним заједницама држава у средњој Европи подстакла је Крњевића да изнесе став о суверености хрватског народа и његовој сувереној државности због чега није био спреман да уђе ни у федерацију ни у конфедерацију у затвореном кругу Југославије, него само у ширу заједницу држава. Представници Словеније такође су размишљали о свом укључивању у Европу да их иступање Хрватске из Југославије не би изненадило, захтевајући да влада од савезника за Словенију обезбеди Јулијску крајину. Различити ставови о будућности појединих југословенских народа забринули су вођу демократа у влади Милана Грола, који је духовито приметио: „Освоји ли идеја да је Југославија једна, нераспоређена маса у суду, појешће је адвокати и рођаци из петог степена.“ Њему, а и другим српским представницима било је јасно да хрватски представници у влади раде на издвајању свог индивидуалитета, раније националног и територијалног, а сада државног и међународног.

На међунационалне свађе унутар југословенске владе, британска влада је реаговала на тај начин што је тражила да њени чланови говоре о Југославији, а не Срби о Србима а Хрвати о Хрватима. Југословенска влада је била свесна да јој је највеће упориште у Великој Британији и претежно се на њу ослањала током Другог светског рата, јер су Краљевини Југославији претиле опасности с две стране. С једне стране од Совјетског Савеза који би могао помоћу комуниста, револуционарним путем, да промени постојећи политички систем и како је још тада говорио вођа Земљорадничке странке у влади Милан Гавриловић, да уговори склопљени са Совјетским Савезом не би важили ако би Црвена армија брзо напредовала према Балкану. С друге стране, постојале су комбинације о хабзбуршкој подунавској католичкој држави, чије би стварање могло да привуче југословенске католике, што би довело до разбијања Југославије. Велика Британија је подржавала југословенску владу, јер је заступала ставове да не треба реметити постојећи систем држава на Балкану, упућујући Југославију на споразум са Грчком, али и да се што даље држи од Бугарске. Због тога је тражила слогу Срба, Хрвата и Словенаца у влади, али од јесени 1941, краљевска влада делује као збир подељених националних представника.

Било је покушаја до краја 1942. да се насупрот хрватском и словеначком обликује и српско национално представништво од Радикалне, Земљорадничке и Демократске странке, али та иницијатива се завршила неуспехом због става Демократске странке. Српски представници у краљевској влади у погледу визија југословенске будућности и српског националног питања, исказивали су различите оријентације.

Заступници Радикалне странке у влади, Миша Трифуновић и Момчило Нинчић, првенствено су се залагали за српске националне интересе, с тим да не буду занемарени ни југословенски државни интереси. Они су заступали идеју о свесрпској државности и потреби да се најпре омеђе српски интереси у засебној држави, која не би била оптерећена сталним оспоравањима и државно-правним парницама, па тек потом би се могло ући у разговоре о Југославији. Радикали су били уверени да Хрвати не желе заједничку државу, јер су упорно истицали хрватску државну идеју и износили пред савезнике српско-хрватске противречности, са намером да их придобију за идеју хрватске државности. Зато су заступали ставове да Југославију не треба одржавати по сваку цену; не занемарујући југословенске државне интересе, припремали су терен за остварење засебне српске државности. У том пројектовању српске федералне јединице видели су циљ, али и прелазну фазу ка конфедерацији или засебној држави. Та концепција решавања српског националног питања није била довољно јасна и чврста. Преферирајући српске интересе, код територијалног разграничења залагали су се да се за Србе обезбеде најшире могуће границе, нагињући ка великој Србији.

Земљорадници, чији је главни представник у влади био Милан Гавриловић, образовали су са радикалима јединствени блок, који је био замишљен као брана претераним хрватским захтевима. По доласку из Москве у Лондон крајем 1941, Гавриловић је у свој политички програм унео идеју о стварању југословенске федерације коју би сачињавале Србија, Хрватска и Словенија, уз могуће проширење граница са Горицом, Истром и Трстом на западу и Бугарском на истоку. При обликовању Југославије, велика Србија требало је да се простире од Босиљграда до Карловца, било да Југославија буде федерација, конфедерација или унија, само да се не прекида нит заједништва. Доводио је у питање не само претеране хрватске захтеве за проширењем Хрватске бановине у Босни и Херцеговини и Војводини, него и саме границе Бановине, тражећи издвајање крајева насељених претежно српским живљем и њихово припајање српској јединици. Земљорадници су веровали да ће време учинити своје и да ће заједнички живот у Југославији довести до спонтаног јединства југословенских народа.

Представници демократа у влади, које је предводио Милан Грол, покушали су да успоставе равнотежу између српских и хрватских националних интереса и да пружи основу за трајан споразум, одлучно се залажући за федеративно уређење Југославије, коју би сачињавале три јединице: Србија, Хрватска и Словенија. Према схватању Грола, југословенска држава је историјска нужност и свако двоумљење о њеној неопходности доводи у питање „границе државе и границе српских, хрватских и словеначких поседа у њој“. Пресудно за српске националне интересе по мишљењу демократа било је овладати линијом Дунав–Морава–Вардар, коју су сматрали „кичмом српског националног организма“. Зато су одбацивали сваку дискусију о Вардарској Македонији као посебној феде-

ралној јединици, односно о њеном националном и политичком индивидуалитету. У југословенској држави видели су најснажнију гаранцију граница баш у вардарској долини. Осврћући се на разне захтеве Хрвата и Словенаца, Грол је коментарисао: „Сви траже на наш рачун, а ми Срби ништа.“ Предвиђајући слом српског престижа у јесен 1943, који је стечен 27. мартом 1941, и ако би дошло до рушења „плотова Југославије“, сматрао је да би Срби платили најскупљу цену.

Југословенски фронт у влади подељеној на националне таборе чинили су представници Самосталне демократске странке и Југословенске националне странке, као нека врста противтеже радикалско-земљорадничком блоку. У српско-хрватским сукобљавањима у влади најпомирљивије су из ових странака деловали Срђан Будисављевић и Јован Бањанин, обојица Срби пореклом из Хрватске, припадници некада оштро супротстављених странака. Они су српско-хрватске односе сагледавали са више ширине него остали српски политичари, безрезервно уверени у неопходност југословенског заједништва. Трудећи се да сузбију претеране захтеве и са српске и хрватске стране, радили су против стварања српског националног фронта, свесно предвиђајући екстремне захтеве хрватске стране. Прихватили су издвојено решавање хрватског питања 1939. године. У току рата, пристали су на федерацију од три националне јединице и одрекли се свог ранијег противљења стварању националних држава. Били су попустљиви око територијалног разграничења са Бановином Хрватском, али против уступака у погледу компетенција.

У време када су бујали национализми у земљи и када је у емиграцији југословенска идеја преживљавала најтеже тренутке у којима је била уздрмана и идеја о заједничкој држави, представницима Југословенске националне странке Богољубу Јевтићу и Јовану Бањанину федерализам се чинио јединим правим решењем. Иако су се претходно залагали за југословенско национално јединство, морали су се приклонити опредељењима већине политичара у емиграцији и прихватити тројну поделу будуће федерације, мада су оцењивали да их то решење удаљава од идеала југословенске нације. За њих је важно било одржати заједничку државу са надом да ће заједнички живот једног дана довести до народног јединства.

За све политичаре у емиграцији Слободан Јовановић, професор уставног права, председник Српског културног клуба и председник краљевске владе годину и по дана, био је на изванредан начин ауторитет. Будуће уређење Југославије и заштиту српских интереса он је сагледавао у контексту уједињавања српства у оквирима Југославије, чије ће га границе штитити. Слободан Јовановић се залагао за федерацију која би омогућила окупљање Срба у једну федералну јединицу и окончањем спорова са Хрватима могла мирно да решава питање Вардарске Македоније, у којој је сматрао, као и демократи, да су српски интереси угрожени.

Под притиском Британаца и после дугих разговора и усаглашавања, Слободан Јовановић је у лето 1943. сачинио нацрт владине декларације у којој је нагласио федералистички програм преуређења Југославије, тј.

да ће заједничка држава бити изграђена на федералистичкој основи са династијом Карађорђевића и загарантованим демократским тековинама. Декларација владе била је неопходна да се истакну југословенски ратни циљеви и главни правци државне политике. Иако се у њој наглашава да ће коначну одлуку о уређењу Југославије донети народ, предвиђа се њено федеративно уређење од три јединице: Србије, Хрватске и Словеније. У декларацији се истиче да је „доба унитаризма прошло и да будућност припада једном више или мање федералистичком уређењу, које би омогућило Србима, Хрватима и Словенцима да без порицања своје посебне индивидуалности сарађују у складу на заједничким државним задацима“. Осим тога, Југославија ће „морати подвргнути своје установе темељној ревизији и то у духу једне поправљене и подмлађене демократије“. Да би се то остварило, Југославија ће сарађивати са савезницима на изградњи новог поретка у коме ће владати „сигурност од економских криза и незапослености“, односно социјални мир.

Носиоци српске грађанске политике у емиграцији а пре свих у влади, једногласно су усвојили федералистички концепт државног уређења са три јединице, који је био сличан четничком концепту касније усвојеном на конгресу у селу Ба почетком 1944. Међутим, тај федералистички концепт није могао бити усвојен приликом расправа у влади нити објављен услед противљења хрватских министара, који су захтевали да се у декларацију унесе признавање Споразума Цветковић–Мачек и да се спорна разграничења и компетенције решавају путем нагодби.

Када су исцрпљени сви покушаји да се помире већ јасно омеђени национални фронтови у краљевској влади, приликом расправе о нацрту владине декларације, политичка концентрација замењена је чиновничком владом у лето 1943, која је углавном водила просрпску политику све до доласка бана Шубашића за њеног председника јуна 1944. На краљевску владу, а нарочито српске представнике у њој, који су претежно били везани за четнички покрет Драже Михаиловића, пресудно је утицало преиспитивање британске политике према југословенској политичкој и ратној стварности 1943. и оријентација на политику компромиса између НОП-а и умерених грађанских политичких снага. Од унутрашњих политичких и војних снага, једино се НОП показао способним да се избори против сваковрсних националиста на простору Југославије, да обнови Југославију као целину са другим друштвеним системом и да јој наметне свој федералистички концепт државног уређења од шест јединица: Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе.

Расправе о преуређењу Југославије, а самим тим и решавању српског националног питања у кругу чланова Југословенске краљевске владе остају недоречена епизода југословенске историје, поучна на одређени начин и за савремену бујицу националиста на свим територијама бивше СФРЈ чије се обуздавање очекује у скорој будућности.

VENCESLAV GLIŠIĆ

THE EMIGRANT YUGOSLAV GOVERNMENT
AND THE SERBIAN NATIONAL ISSUE*Summary*

The essay deals with the attitude of the Yugoslav royal government, that is of Serbian bourgeois members of Parliament, towards the Serbian national issue from the government's departure from the country in April 1941 to the forming of a common government on 7 March, 1945 with the National Committee for the Liberation of Yugoslavia. Following its departure from the country the royal government soon became divided over the national issue especially after the genocide of the Serbs done by the Ustasa in the Independent State of Croatia. There was no unanimous stand regarding the Serbian national issue since Serbian politicians gathered around the programs of political parties which resulted in different views on the Serbian national issue.

The Radicals, represented in Parliament by Miša Trifunović, believed in an all-Serbian concept of Serbian statehood according to which it was necessary to first define Serbian interests in their own separate state and only then to proceed with negotiations regarding Yugoslavia. In the event these negotiations should fail, they wished preparations to be made for the creation of an independent Serbian state and, when the time came to define borders, to strive to obtain for Serbia the broadest borders possible.

The Agricultural Party, represented by Milan Gavrilović, was closer to the concept of Yugoslavia, allowing for any form of unity, be it federation, confederation or union and proposing that the joint state should also include Bulgaria, along with Serbia, Croatia and Slovenia. Where borders were concerned, this party did not acknowledge those of Banovina Hrvatska.

The representatives of the Democratic Party in Parliament, headed by Milan Grol tried to maintain some sort of balance between Serbian and Croatian national interests and to create a realistic basis for a lasting agreement by strongly supporting the creation of a federal constitution for Yugoslavia which would have three parts.

Those in favor of the concept of the unity of Yugoslavia were representatives of the Independent Democratic Party and the Yugoslav National Party who counter-balanced the ideas of the Radical-Agricultural bloc. To the former the idea of a federation seemed like the safest solution in an era of revived nationalism in Yugoslavia.

When, under pressure from the British, the Prime Minister, Slobodan Jovanović, drew up a draft of the government's declaration that the common state would be a federation headed by the Karadjordjević dynasty, the Serbian bour-

geois politicians in the Parliament voted unanimously in favor of this concept of Yugoslavia's future constitution, according to which it would have three units. The declaration draft could neither be approved nor made public, however, due to opposition from Croatian ministers who demanded approval of the Cvetković–Maček agreement and insisted that problematic issues regarding borders and competence should be solved by barter. As a result, the Parliament could not come to a common decision regarding neither the Yugoslav, not the Serbian national issue.

